

Міністерство освіти і науки України
Дрогобицький державний педагогічний університет
імені Івана Франка

ПАНЬКОВА СВІТЛАНА МИХАЙЛІВНА

УДК 930.2 : 94(477)(092)"18/19" (043.5)

**ПУБЛІЦИСТИКА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО
ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ
СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ
КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Спеціальність 07.00.06 – історіографія, джерелознавство
та спеціальні історичні дисципліни

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Дрогобич – 2018

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у відділі джерелознавства нової історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Науковий керівник – доктор історичних наук, старший науковий співробітник
Гирич Ігор Борисович,
Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України, завідувач відділу джерелознавства
нової історії України.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Пиріг Руслан Якович,
Інститут історії України НАН України,
головний науковий співробітник
відділу історії Української революції (1917–1921);

кандидат історичних наук, доцент
Педич Василь Пилипович,
Івано-Франківський національний технічний
університет нафти і газу,
доцент кафедри суспільних наук.

Захист відбудеться 28 грудня 2018 р. о 10⁰⁰ год. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 36.053.03 у Дрогобицькому державному педагогічному університеті імені Івана Франка за адресою: 82100, Львівська обл., м. Дрогобич, вул. Івана Франка, 24, 2-й поверх, к. 20.

З дисертацією можна ознайомитись на сайті <http://dspu.edu.ua/science/spec-rady/history/disertation/> та в бібліотеці Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (82100, Львівська область, м. Дрогобич, вул. Лесі Українки, 2).

Автореферат розісланий 27 листопада 2018 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
доктор історичних наук, доцент

В. І. Ільницький

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. В українській історіографії М. Грушевський посідає чільне місце як творець національного гранд-нарративу – «Історії України-Руси», який став головним націотворчим проектом ученого. Право українського народу на власну історію, обґрунтоване в перших томах цієї фундаментальної праці і узагальнене в концептуальній статті «Звичайна схема «руської» історії та справа раціонального укладу історії східного слов'янства», дало наукову підставу для національного відродження новітнього часу й легітимізувало український рух та його домагання. Виступивши на арену політичного життя, історик шукав шляхів активного впливу наукових і суспільних концепцій на національну енергію українства. Так, у 1898 р., одночасно з виходом першого тому «Історії України-Руси» з ініціативи М. Грушевського засновується «Літературно-науковий вістник» – важлива трибуна формування суспільно-політичної думки в Україні на зламі XIX–XX ст. За рік перед тим клич М. Грушевського «Добиваймося свого університету!» знаменував початок його публіцистичної діяльності. Відтоді в широкому тематичному спектрі суспільно-політичних виступів конструктора модерної української нації матеріалізувалися головні дороговкази національного поступу українства.

Своїми громадськими ініціативами й публіцистичною працею М. Грушевський згуртував українське суспільство на виконання презентованих ним завдань – боротьбу за рідну мову і школу, національну академію, пресу, які разом з довготривалими процесами формування національної свідомості, історичної пам'яті, нової інтелігенції визначали шлях до політичної окремішності. Відтак, історіографічний та історичний потенціал його публіцистики ще довго житиме дослідження найрізноманітніших аспектів суспільно-політичного поля означеного періоду.

М. Грушевський на десятки років наперед змодельовав і передбачив ті політичні, ідеологічні та суспільні пріоритети, які стоять на порядку денному українського життя і сьогодні. Саме тому актуальність звернення до публіцистичного доробку історика зумовлена значущістю суспільно-політичних проблем, які він підносив на зламі XIX–XX ст., для сучасного державного й національного будівництва незалежної України. Сучасники М. Грушевського відзначали, що саме він вказував українській інтелігенції нові дороги й охороняв її від ідейної блуканини та повторення знаних історичних помилок. Ця теза підкреслює злободенність значення

публіцистики видатного історика та підсумовує обґрунтування актуальності теми дисертаційної роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано згідно з науковими планами Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, зокрема в рамках теми Відділу джерелознавства нової історії України «Історичні та суспільно-політичні твори М. С. Грушевського 1897–1917 рр.» (державний реєстраційний № 0105U000403).

Об'єктом дослідження є українська суспільно-політична думка кінця XIX – початку XX ст., основні постулати якої розглядаються у контексті публіцистичного доробку М. Грушевського.

Предметом дослідження є джерелознавчий потенціал публіцистики М. Грушевського в усьому тематичному розмаїтті та комплекс проблем, пов'язаних із визначенням її ролі та місця у цілісному творчому доробку історика, процесом осмислення в різних тогочасних національних та політичних середовищах.

Мета й завдання дослідження. Мета роботи – виявлення, систематизація та комплексний аналіз публіцистичних праць М. Грушевського як важливого джерела дослідження суспільно-політичної думки в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.; ґрунтовне опрацювання і введення до наукового обігу низки джерел, які дають можливість висвітлити процес сприйняття провідних ідей українського руху, репрезентованих у працях вченого-публіциста, в академічному (полеміки) та репресивному (цензура) просторах.

Для досягнення поставленої мети були визначені такі **завдання**:

– з'ясувати стан наукової розробленості теми, визначити рівень її теоретичного осмислення та виявити перспективи подальшого дослідження;

– охарактеризувати і класифікувати основні види джерел та визначити їхній інформаційний потенціал; проаналізувати джерельне значення епістолярних і мемуарних комплексів для дослідження публіцистичного доробку М. Грушевського;

– визначити найбільш придатну методологічну модель дослідження;

– проаналізувати історіографічний аспект суспільно-політичних праць М. Грушевського для дослідження концепції та редакційної політики редагованих ним видань;

– окреслити джерелознавчі підходи висвітлення співпраці історика з українськими та російськими періодичними виданнями і виявлення публіцистичних статей, не зафіксованих у бібліографічних показниках;

- розкрити історико-культурне тло становлення, ідейної еволюції та тематичної специфіки публіцистичних виступів М. Грушевського, їхніх основних меседжів, що впливали на національне самоутвердження й формування суспільно-політичної думки в Україні;

- проаналізувати специфіку рецепції суспільно-політичних праць вченого у полемічному просторі Центрально-Східної Європи;

- простежити особливості сприйняття публіцистичних текстів адміністративними органами влади і цензурою Австро-Угорщини та Росії;

- визначити місце публіцистичної спадщини у творчій майстерні видатного історика.

Хронологічні межі дослідження. Дисертація охоплює перший, найтриваліший і найплідніший період публіцистичної діяльності М. Грушевського. Нижня хронологічна межа – 1897 р. – знаменує перший суспільно-політичний виступ історика на шпальтах львівського «Діла» з розлогою статтю «Добиваймося свого університету!». Верхня – початок березня 1917 р. – припадає на останні дні заслання М. Грушевського, коли в московському «Промені» вийшла праця «Чергова справа».

Наукова новизна дисертації визначається тим, що на опрацьованому первинному матеріалі – публіцистичних текстах М. Грушевського – вперше в українській історіографії здійснено спробу комплексного дослідження їхнього значення у розвитку суспільно-політичного життя України на зламі XIX–XX ст.

У дисертації *уперше*:

- запропоновано новий дослідницький підхід розкриття теми шляхом залучення повного комплексу публіцистичних праць М. Грушевського означеного періоду, які побачили світ у десятках українських та російських видань;

- проаналізовано і встановлено значний інформаційний потенціал суспільно-політичного доробку М. Грушевського як історіографічного та історичного джерела;

- доведено важливість залучення матеріалів особового походження, зокрема щоденників вченого, для джерелознавчого дослідження текстів, реконструкції інтенсивності публіцистичної діяльності, визначення її місця у творчій майстерні історика та шляхів пошуку праць, не зафіксованих у бібліографічних покажчиках;

- виявлено й введено до наукового обігу чимало статей періоду заслання історика, які дають змогу по-новому поглянути на його діяльність у роки Першої світової війни;

- розроблено та викладено нові джерелознавчі підходи до встановлення авторства окремих праць ученого-публіциста;

- з'ясовано специфіку сприйняття головних ідей публіцистичних текстів М. Грушевського адміністративними органами влади й цензурою та зв'язок цих рецепцій з репресивними заходами проти українського руху.

Поглиблено та вдосконалено:

- уявлення про тісний зв'язок публіцистичних виступів ученого з його суспільними практиками;

- специфіку осмислення рецепції публіцистичної спадщини М. Грушевського в різних національних середовищах та представниками численних партійних угруповань.

Уточнено й доповнено:

- широкий спектр фактів життєвого та творчого шляху вченого як цілісного феномену;

- бібліографічний показник суспільно-політичних праць М. Грушевського, що допоможе в подальшому підготувати його в повному обсязі.

Особистий внесок здобувача. Постановка проблеми, теоретичне обґрунтування положень і висновків дисертації є особистим доробком автора, самостійним дослідженням, в якому подано авторське розуміння окресленої проблеми і визначено шляхи її розв'язання.

Практичне значення дисертації полягає у тому, що на основі опрацювання текстів М. Грушевського та інших джерельних комплексів зроблено теоретичні узагальнення, які дадуть підставу визначити роль публіцистики вченого у формуванні головних постулатів суспільно-політичної думки та інтелектуальної історії України на зламі XIX–XX ст. Результати дослідження можуть бути застосовані в освітніх програмах, підручниках, при укладанні повного показника праць М. Грушевського.

Апробація дослідження. Основні положення дисертації відображено в доповідях на наукових конференціях різного рівня. Серед них: Міжрегіональна науково-практична конференція «Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського» (Бар, 2005); Науково-практичні конференції Музею історії міста Київ (Київ, 2005; 2007; 2009); Ювілейна наукова конференція «Михайло Грушевський: стан і перспективи дослідження творчої спадщини та діяльності» (Київ, 2006); III Міжнародний конгрес українських істориків (Луцьк, 2006); Міжнародна конференція «В'ячеслав Липинський в історії, теорії та практиці українського державотворення» (Луцьк, 2007); Міжнародна наукова конференція «Полтавська битва 1709 року в історичній долі України,

Росії, Швеції та інших держав» (Полтава, 2009); Наукова конференція «Іван Мазепа і мазепинці: Історія та культура України останньої третини XVII – початку XVIII століть» (Львів, 2009); Наукова конференція «Українське питання в Першій світовій війні: джерельна база, археографія, історіографія» (Київ, 2014); Міжнародний симпозіум «Михайло Грушевський: знане і незнане» (Львів, 2016); Міжнародна наукова конференція «Михайло Грушевський та його Мала Батьківщина – Холмщина у XIX–XX століттях» (Холм, Республіка Польща, 2016); Міжнародна наукова конференція «Творча спадщина Михайла Грушевського: минуле і сьогочасне» (Київ, 2016); Міжнародна наукова конференція «Михайло Грушевський: учений, політик, державний діяч (Львів, 2016 р.).

Дослідженню і апробації результатів дисертаційної роботи сприяла участь автора у підготовці (упорядкування, коментування, вступні статті) академічного видання творів М. Грушевського у 50-томах (Серія «Суспільно-політичні твори»), три томи яких охоплюють публіцистику досліджуваного періоду.

Публікації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження висвітлені у 17 наукових працях, зокрема у 5 статтях, опублікованих у фахових виданнях України, 4 – у закордонних, а також у 8 статтях у збірниках наукових праць і матеріалів конференцій.

Структура дисертаційної роботи зумовлена поставленою метою і завданням дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, 8 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (745 позицій) та 7 додатків. Загальний обсяг дисертації становить 308 сторінок, текст основної частини – 199 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначені мета і завдання дослідження, об'єкт і предмет наукового пошуку, хронологічні межі, сформульовані методологічні засади, розкрито наукову новизну отриманих результатів, їхнє практичне значення й апробацію.

У *першому розділі* – **«Історіографія, джерела, методологія дослідження»** – охарактеризовано стан наукової розробленості теми та джерельної бази, специфіку методологічних підходів.

У підрозділі 1.1 – *«Стан наукової розробленості проблеми»* – подано історіографічний аналіз, який збігається із загальною періодизацією

грушевськознавчих студій, визначеною їхнім засновником Л. Винаром та конкретизованою А. Атаманенко.

Перший період – прижиттєвий – тривав від кінця XIX ст. до смерті вченого. До перших спроб аналізу його публіцистичної діяльності належать праці про редакційну політику в «Літературно-науковому вістнику» (ЛНВ) (І. Франко). Важливе місце в історіографії теми посідають безпосередньо статті самого М. Грушевського, які творять головний джерельний масив дисертаційного дослідження. Означена прикмета становить одну з особливостей історіографічного ракурсу окресленої проблеми: окремі праці М. Грушевського є одночасно й історіографічним, й конкретно-історичним джерелом.

Одним із засобів поширення сучасниками М. Грушевського закладених ним традицій української суспільно-політичної думки стало активне обговорення статей та збірників праць в оглядах та рецензіях (І. Франко, С. Єфремов, Д. Дорошенко, М. Вороний, С. Петлюра, І. Джиджора та ін.). На відміну від схвальних відгуків українських оглядачів, виступи російських та польських інтелектуалів мали тенденційний характер (Т. Флоринський, П. Струве, Ю. Кулаковський, Ф. Равіта-Гавронський та ін.). Досліджуваний період публіцистичної діяльності вченого підсумували дві протилежні за спрямуванням і оцінками праці С. Єфремова та С. Щоголева.

Дослідницькі підходи та традиції, започатковані за життя вченого, базувалися на наукових засадах, але не стали систематичними, адже публіцистичний, суспільно-політичний та історіографічний процеси проходили паралельно, а джерельна база лише накопичувалася.

Другий період (1934–1966) хронологічно розпочинається від смерті історика й триває до систематичних наукових студій в діаспорі (1966), започаткованих Українським історичним товариством у США. Проте на теренах УРСР ще від початку 1930-х рр. статті про життя та творчість М. Грушевського зарясніли кліше «український буржуазний націоналіст» (І. Кравченко, М. Рубач). Від смерті вченого й до 1939 р. позитивні характеристики його публіцистики можемо простежити лише в працях західноукраїнських дослідників (І. Крип'якевич). Натомість у радянській Україні ідеологічні парадигми щодо творчого доробку історика-публіциста в дусі І. Кравченка набирали перманентних обертів. Першими до аналізу суспільно-політичних праць М. Грушевського поза межами радянської України у 1940-х рр. звернулися відомі громадські діячі, які співпрацювали з ним від початку XX ст. (Д. Дорошенко, В. Дорошенко, Ю. Тищенко та ін.).

Таким чином, другий період характеризується протилежними оцінками суспільних практик М. Грушевського радянськими та діаспорними істориками, а через малодоступність текстів праць і недоступність архівних матеріалів студії цього періоду не відзначалися належною системністю.

Новий дослідницький імпульс, а з ним третій період (1966–1989), пов'язані з підготовкою до відзначення 100-річчя від дня народження М. Грушевського. Систематичне вивчення життя, діяльності, творчості вченого взяла на себе фахова корпорація істориків діаспори, об'єднана довкола журналу «Український історик» (1963) та Українського історичного товариства (1965). Проголошений редактором «Українського історика» Л. Винаром 1966-й рік «Роком Михайла Грушевського» поклав початок міждисциплінарній науковій галузі – грушевськознавству. У своїх працях О. Оглоблин та Л. Винар з особливим акцентом підкреслювали важливість опрацювання публіцистичної творчості М. Грушевського. Однак обмеженість джерельної бази об'єктивно звужувала діапазон досліджень цього періоду.

Сучасний період розпочався реабілітацією імені М. Грушевського в публічних виступах Я. Дашкевича та С. Білоконя, першими кроками співпраці істориків діаспори та материкових вчених. До наукового обігу вводиться низка епістолярних, мемуарних комплексів, маловідомих праць М. Грушевського, з'являються статті, монографічні дослідження та дисертації істориків, літературознавців, пресознавців, істориків педагогіки (Г. Корбич, І. Гирич, С. Плохій, В. Кухар, Л. Корогод, В. Крот, Н. Кузіна, С. Панькова, І. Ткаченко, Ю. Половинчак, Г. Корольов, С. Герасименко, Л. Супрун). Нові підходи до вивчення публіцистики М. Грушевського та її ролі у формуванні модерної української нації були запроваджені І. Гиричем. Процес рецепції та інтерпретації творчої спадщини вченого-публіциста в російських, польських, чеських, німецьких студіях відтворено в історіографічних працях В. Тельвака. Не залишаються поза увагою публіцистичні практики М. Грушевського і в колі сучасних російських та польських дослідників (С. Платонов, О. Міллер, Л. Адамський та ін.).

Однак попри помітні досягнення, ступінь наукової розробленості проблематики залишається нерівномірним, а отже, публіцистична спадщина М. Грушевського потребує нових дослідницьких практик, комплексного опрацювання й узагальнення, нового прочитання й осмислення.

У підрозділі 1.2 – *«Джерельні комплекси»* – здійснено огляд джерельної бази дослідження та відповідно до дослідницьких завдань дисертації виокремлено чотири основні групи матеріалів.

Основу першого, найважливішого комплексу складають тексти публіцистичного доробку М. Грушевського означеного періоду, виявлені та впорядковані за участі автора у 1–3 томах видання творів історика. Цей корпус сприяв значному поступу в опрацюванні різних аспектів означеної проблеми. До нього залучаємо також рецензії, огляди, бібліографічні замітки, які відіграли важливу роль в оперативному сприйнятті авторських концептуальних візій та тогочасному суспільно-політичному дискурсі. Чільне місце відводимо й полемічним текстам, через призму яких віддзеркалюються головні політико-ідеологічні дискусії.

Джерела другого комплексу репрезентовані документальними матеріалами товариств, редакцій, державних органів влади та офіційних установ. Використання інформаційного потенціалу офіційної документації державних фондоутворювачів забезпечує можливість відтворення реакції органів державної адміністрації та цензури на невомтну публіцистичну діяльність М. Грушевського. Унікальні матеріали до означеної проблеми збереглися у справах про арешт вченого (1914).

Джерела особового походження складають третій комплекс і включають щоденники й мемуаристику М. Грушевського та його оточення. Важливу інформацію містять спогади, автобіографії вченого. Виняткову цінність мають щоденники М. Грушевського 1902–1914 рр., лише окремі фрагменти яких уведені до наукового обігу.

Вплести суспільно-політичні ідеї М. Грушевського у широкий контекст українського руху дає змогу інформаційний потенціал мемуаристики відомих діячів цього руху: Є. Чикаленка, С. Єфремова, О. Лотоцького, Д. Дорошенка, К. Левицького, Ю. Тищенко, М. Гехтера та ін.

Проблеми тактичних і стратегічних дій української еліти, першочергові завдання на ниві науки, культури, освіти, політики донесли до наших днів епістолярні діалоги, які складають четвертий, найчисленніший джерельний комплекс. Значна частина листів М. Грушевського та його кореспондентів опублікована у шести томах епістолярної спадщини та окремих публікаціях у наукових виданнях. Поза тим, для проникнення у творчу лабораторію Грушевського-публіциста залучений чималий обшир неопублікованого листування з архівних збірок.

У підрозділі 1.3 – *«Методологія дослідження»* – доведено необхідність використання теоретичної моделі нової культурно-

інтелектуальної історії. Її інструментарій акцентує вагомість методологічного плюралізму та міждисциплінарності. Методологічна модель культурно-інтелектуальної історії орієнтує дослідника на вивчення творчості з урахуванням широкого історичного та соціокультурного контексту. За такого підходу ми послідовно враховували історико-культурне тло становлення та ідейно-тематичної еволюції публіцистики М. Грушевського.

Для досягнення мети і завдань дисертації застосовано загальнонаукові та спеціальні методи дослідження; зроблено висновки на основі принципів історизму, об'єктивності й ціннісного підходу до досліджуваних явищ. Евристичний метод спонукав до коректного дослідження джерел. Історико-ретроспективний метод став у нагоді при аналізі історіографії проблеми. Використання історико-генетичного методу дало можливість достовірно відтворити та простежити становлення публіцистичного стилю М. Грушевського. Проблемно-хронологічний метод був застосований для з'ясування темпорального виміру динаміки публіцистичних виступів, а також при упорядкуванні та логічному розташуванні основних дослідницьких сюжетів. Біографічний метод спонукав до осягнення життєвого та творчого шляху М. Грушевського як цілісного органічного феномену. Зрештою, гармонізувати пізнавальні можливості згаданих методів допоміг діалектичний підхід.

Зроблено висновок, що обґрунтована концептуальна модель дослідження, обраний методологічний інструментарій, узагальнена історіографічна література та джерельний матеріал уможливили реалізацію сформульованої у роботі мети та досягнення поставлених завдань.

У *другому розділі* – **«Суспільно-політичні праці Михайла Грушевського: історіографічний, джерелознавчий, історичний аспекти»** – всебічно розглядається інформаційний потенціал головного джерельного комплексу.

У підрозділі 2.1 – *«Концепція, організаційні засади та редакційна політика «Літературно-наукового вістника» і «Села»»* – відтворено генезу, концепцію та редакційну політику «Літературно-наукового вістника» і газети «Село». У досліджуваній період кожному з них історія відвела свій видавничий вік: 18 років – для ЛНВ, 18 місяців – для «Села». Зауважено, що першим літописцем видань був їхній незмінний керманіч М. Грушевський.

Головне стратегічне річище й концептуальні засади ЛНВ визначали його надпартійний національно-демократичний характер та соборницький принцип. Завдяки цьому ЛНВ згуртував репрезентантів різних поглядів,

напрямів, творчих стилів. З реалізацією соборницьких постулатів була пов'язана й акція з перенесення ЛНВ до Києва. Програма, структура видання, передплата, читачі – всі ці сфери редакційної політики повсякчас перебували під опікою М. Грушевського й виносилися на публічне обговорення у його працях.

Залишаючи ЛНВ головним рупором своєї публіцистичної праці, вчений виношує плани поширення української ідеї серед наймасовішої української верстви – селянства. Для цієї аудиторії, яка потребувала виняткової уваги та особливих форм спілкування, 1909 р. М. Грушевський реалізував проект народної ілюстрованої газети «Село», був її фактичним редактором і одним із найактивніших авторів.

У підрозділі 2.2 – *«Співпраця з українськими та російськими часописами»* – особливу увагу відведено репрезентації авторського дослідницького інструментарію, спрямованого на джерелознавче дослідження публіцистичних текстів М. Грушевського, вироблення методики виявлення невідомих раніше статей та нових горизонтів співпраці вченого з численними українськими та російськими часописами.

Упорядкування нами серії «Суспільно-політичні твори» 50-томного видання творчої спадщини М. Грушевського допомогло виявити та включити до його змісту 20 публіцистичних виступів історика 1907–1916 рр., не зафіксованих у бібліографічних покажчиках. З огляду на важливість джерелознавчого аспекту дослідження, розглядаємо окремі приклади пошукових практик. Ключем до виявлення невідомих статей, а також встановлення авторства, стало ґрунтовне студіювання комплексів мемуарних та епістолярних джерел і насамперед щоденника вченого, підготовленого до друку автором дисертації. Завдяки цим джерелам значно розширено відомі сюжети про співпрацю з українськими («Діло», «Рада», «Ukrainische Rundschau», «Наша школа», «Український студент», «Шляхи») та російськими («Сын Отечества», «Товарищ», «Русское богатство» та ін.) часописами. Епістолярні діалоги відкривають нові сторінки маловідомої публіцистичної діяльності М. Грушевського періоду заслання («Украинская жизнь», «Утро», «Русские ведомости»).

Зауважено також виняткове значення в суспільних практиках М. Грушевського плідної співпраці з неофіційним друкованим органом української фракції І Державної думи Російської імперії – «Украинским вестником». Його публіцистичні праці у цьому виданні сприяли політизації українського руху, визначали ідеологію, головні напрями і перспективи національного поступу в нових історичних реаліях. У програмних статтях вчений обґрунтовував один із ключових постулатів тогочасного

українства – змагання за національно-територіальну автономію України та державну перебудову імперії на федеративних засадах як еволюційний шлях до національного визволення.

У підрозділі 2.3 – *«Проблематика суспільно-політичних праць»* – охарактеризовано історичний аспект публіцистичного доробку М. Грушевського в контексті його проблематики й тематичної еволюції.

При всьому розмаїтті публіцистичних сюжетів їх можна згрупувати в головні тематичні рубрики суспільно-політичних проблем, які заторкував і на які спрямовував тогочасне суспільство й політикум М. Грушевський: теоретичне обґрунтування національного відродження модерного часу; ідея соборності; поширення єдиного національного імені – «Україна»; формування історичної пам'яті; мова як засіб національної самоідентифікації українців та консолідації нації; формування нового типу української політичної еліти; «націоналізація» науки й вищої освіти; розбудова «рідної школи»; ідеї автономії та федеративного переустрою Росії як перший крок на шляху до повної окремішності.

Третій розділ – «Рецепція публіцистики Михайла Грушевського» – присвячений вивченню проблеми сприйняття публіцистики М. Грушевського як в «академічному» (полеміка), так і «репресивному» (цензура) просторах.

У підрозділі 3.1 – *«Публіцистика М. Грушевського у полемічному просторі Центрально-Східної Європи»* – досліджується проблема рецепції публіцистичного доробку М. Грушевського у середовищі як українських інтелектуалів, так і прихильників російської правомонархічної ідеології, галицького москвофільства та наддніпрянського малоросійства. Зауважено, що в багатьох полемічних текстах оцінки наукової творчості автора національного гранд-наративу тісно переплітаються з інтерпретаціями його громадсько-політичних ініціатив.

У контексті наших дослідницьких інтересів зосереджуємо увагу на найбільш резонансних тогочасних полеміках, які відчутно впливали на формування суспільно-політичної думки на зламі XIX–XX ст. Насамперед – це дискусії щодо української мови, розбудови освітніх закладів, деполітизації Наукового товариства імені Шевченка (НТШ), реформування галицького політикуму, соціальних функцій історичних знань. У полемічних текстах М. Грушевського органічно поєднуються історіографічні та джерелознавчі аспекти, адже вони вказують на учасників полілогу та дають ключі до пошуку публіцистичних виступів опонентів історика.

Від кінця XIX ст. найзавзятішим критиком діяльності М. Грушевського став шовіністичний часопис «Киевлянин» та багатолітній опонент львівського професора Т. Флоринський, який виступав проти української мови, освіти й науки. Слушно вбачаючи у поглядах і публічних виступах вченого теоретичне обґрунтування української ідеї, в роки Першої світової війни «Киевлянин», його редактор В. Шульгін та київський професор Ю. Кулаковський знову підняли голоси проти науково-освітніх ініціатив М. Грушевського зокрема та права українців творити власну культуру загалом. Солідаризувалися з ними і галицькі москвофіли. Кожного разу, відповідаючи своїм опонентам, учений наголошував на силі й живучості українського руху.

Проблема розбудови національної освіти, соціально-виховне значення історичних знань, редакційна політика ЛНВ викликали низку полемік і в українському середовищі. Одна з найбільш вразливих дискусій, в якій поєдналося громадське, наукове й приватне, була викликана критикою М. Грушевським галицького політичного істеблішменту. Відверте обговорення, започаткована збіркою вченого «Наша політика», спровокувала численні анонімні інсинуації. У відповідь М. Грушевський взявся відкрито боронити власну гідність та честь НТШ, якому присвятив роки плідної праці. З цим конфліктом пов'язані джерелознавчі студії, які дали змогу обґрунтувати авторство відомої відповіді-брошури «В обороні правди», підписаної прихильниками історика. Нами доведено, що справжнім автором тексту був М. Грушевський.

У підрозділі 3.2 – «*Грушевський і цензура*» – наголошено, що рецепція публіцистичної творчості вченого його опонентами й царськими охоронцями поєднана спільними коренями – невтомною суспільно-політичною енергією лідера українства.

Суспільне сприйняття публіцистики М. Грушевського наочно проявляється через адміністративно-цензурні утиски, від яких потерпали як редаговані ним видання, так і його статті, вилучені з читацького простору. Особливу увагу звертаємо на документи цензури й інших адміністративних органів влади з ретельним аналізом статей М. Грушевського, в яких недвозначно прочитувалися головні ідеологічні настанови тогочасному українству.

Власне всі утиски імперського режиму, починаючи від заборони 1901 р. на поширення ЛНВ в Росії, «нового кордону» для українських видань, встановленого митним договором Росії з Австро-Угорщиною від 1906 р., обов'язкових постанов 1907 р. про введення санкцій за

публікацію творів, що «підбурюють вороже ставлення до царського уряду», записки 1908 р. голови Київського тимчасового комітету у справах друку з пропозицією внести зміни до законодавства з метою посилення боротьби з українським рухом й закінчуючи апофеозом безперервної антиукраїнської ідеологічної кампанії – публічним «доносом» С. Щоголева, складають ланки одного ланцюга, скерованого проти українського національного відродження.

ВИСНОВКИ

Відповідно до мети і завдань у дисертації здійснено теоретичне узагальнення проблеми, що полягає у виявленні, систематизації і комплексному аналізі публіцистичного доробку М. Грушевського та його впливу на формування суспільно-політичної думки в Україні на зламі XIX–XX ст. Дослідження головних ідеологічних засад, репрезентованих у працях вченого, та різноманітних проявів сприйняття його публіцистичної спадщини дає підставу сформулювати головні узагальнення й висновки.

1. З'ясовано, що дослідження публіцистики М. Грушевського в контексті його провідної ролі в національно-визвольному русі кінця XIX – початку XX ст. почалося ще за життя вченого і вперше було узагальнено в праці С. Єфремова (1916), яка не втратила актуальності й сьогодні. Цей підхід, що зберігався і в еміграційних грушевськознавчих студіях, значно розширив свої горизонти з відродженням незалежності України. Головна увага дослідників зосереджувалася переважно на статтях, що побачили світ на сторінках «Літературно-наукового вістника». Активна співпраця вченого з десятками українських та російських видань, як і самі публіцистичні виступи в цих часописах, практично не залучалися до аналізу, а окремі статті були й зовсім невідомі. Окрім того, більшість робіт до кінця 1990-х рр. мала оглядовий характер. Особливо актуалізувалися студії з підготовкою фундаментального проекту видання творів М. Грушевського у 50-ти томах, який у 2002 р. розпочався серією «Суспільно-політичні твори». Відтоді історіографічний дискурс проблеми збагатився працями Ю. Шаповала, І. Гирича, С. Плохія, В. Тельвака, С. Панькової, Г. Корольова, І. Ткаченка, Ю. Половинчак, С. Герасименко та ін. Однак і на сьогодні не маємо комплексного системного дослідження публіцистичної спадщини вченого як конкретно-історичного та історіографічного джерела реконструкції

українського національного руху на зламі XIX–XX ст., визначення її місця у творенні інтелектуальної історії та формуванні модерної української нації.

2. Доведено, що наявна джерельна база репрезентативна і дає змогу всебічно розкрити проблему. Головним джерельним комплексом обрано публіцистичний доробок М. Грушевського. Окрім того, для джерелознавчого дослідження текстів, всебічного висвітлення соціальних, політичних, культурних контекстів залучено широкий спектр еґо-документів. Виняткове місце у цьому ряду відведено щоденнику М. Грушевського 1902–1914 рр., який дає змогу заглянути в творчу лабораторію вченого, вказує шляхи пошуку невідомих статей, відтворює динаміку й інтенсивність його публіцистичної праці. По-новому інтерпретуються й документи адміністративних органів влади, які досліджуються з погляду цензурних практик над текстами вченого-публіциста.

3. Обґрунтовано необхідність використання теоретичної моделі нової культурно-інтелектуальної історії. Її інструментарій акцентує вагомість методологічного плюралізму та міждисциплінарності. Такий підхід допоміг послідовно врахувати історико-культурне тло становлення та ідейно-тематичної еволюції публіцистики М. Грушевського.

4. На підставі головного джерельного комплексу охарактеризовано концепцію та редакційну політику «Літературно-наукового вістника» й газети «Село» як важливих рупорів суспільно-політичної думки. Від часу заснування у 1898 р. їхній незмінний керманіч відстоював надпартійний національно-демократичний принцип та соборницький характер ЛНВ. Цю послідовну позицію простежено також через боротьбу з галицьким та наддніпрянським партикуляризмом, яку М. Грушевський проводив, реалізуючи план перенесення ЛНВ до історичного центру – Києва, з метою перетворення його на загальноукраїнський П'ємонт. Заради інтересів національного освідомлення українського селянства М. Грушевський реалізував проект видання народної газети «Село», на сторінках якої видрукував десятки статей.

5. Розроблені та впроваджені нові підходи дали змогу шляхом всебічного залучення численних епістолярних і мемуарних комплексів провести джерелознавче дослідження відомих статей, а також виявити низку його публіцистичних виступів, не зафіксованих у жодних бібліографічних покажчиках. Отже, розширено не лише коло часописів, насамперед російських, з якими співпрацював М. Грушевський, тематику та проблематику праць, але й загальний обсяг творчого доробку

історика-публіциста. Цей цілісний корпус розкриває перед сучасним читачем і загальну картину українського руху на чолі з її лідером, і сюжети національної історії.

6. Суспільно-політичний діяч М. Грушевський значно випередив рівень готовності пересічного українського політикуму до змагань, які відкрила перед суспільством доба Української революції 1917–1921 рр. Двадцять попередніх років титанічної публіцистичної праці, тісно пов'язаної з суспільними практиками, він присвятив піднесенню національного самоусвідомлення українства, виробленню ідеологічних засад національного руху. Визначаючи головні постулати суспільно-політичної думки, тим самим готував джерельну базу її студіювання у майбутньому. Різноманітна за тематикою, але надзвичайно цілісна публіцистика М. Грушевського служить одночасно і історіографічним, і історичним джерелом дослідження багатьох процесів національного поступу кінця XIX – початку XX ст.: від теоретичного обґрунтування національного відродження модерного часу до вмотивування цілковитої окремішності й незалежності України. У цьому сенсі особливо вирізняються статті, що побачили світ на сторінках ЛНВ у рубриці «На українські теми». За історіософською глибиною, впливом на широкий загал читачів ці праці мають бути поставлені на одному рівні або вище за видатні тогочасні твори – «Україна irredenta» Ю. Бачинського й «Самостійна Україна» М. Міхновського.

7. Вплив публіцистичної творчості М. Грушевського на національно-визвольний рух наочно проявлявся, зокрема, в численних баталіях, що жили тогочасний різноплановий полемічний простір. Усі націотворчі проекти вченого прискорювали шлях до суспільства через публічні дискусії, які збуджували інтерес до загострених таким чином проблем тогочасного українства. Одним із проявів рецепції, викликані публічними виступами М. Грушевського, стала насамперед ідеологічна боротьба, розгорнута представниками російського правомонархічного табору. До їхніх голосів приєднувалося галицьке москвофільство та наддніпрянське малоросійство. Заходи щодо розбудови галицького шкільництва, безкомпромісна позиція щодо деполітизації НТШ, власний погляд на проблему функціонування історичної науки в суспільстві, послідовна редакційна політика ЛНВ, гостра критика української парламентської репрезентації в Галичині – ці та інші ініціативи М. Грушевського збуджували полемічний запал опонентів.

8. Проблема рецепції публіцистики М. Грушевського офіційними органами влади і, зокрема, цензурою розглянута під кутом не лише

різноманітних обмежень щодо поширення головних ідей і завдань українського руху, але й цензурних студіювань публіцистичних виступів ученого. Ця дослідницька оптика дала можливість зробити висновок, що саме на ретельному вивченні текстів М. Грушевського вибудовувалися репресивні заходи боротьби з українством.

Публіцистику М. Грушевського ще його сучасники називали по-справжньому історичними документами. Аналіз цього доробку засвідчує, що свою значущість як історичного та історіографічного джерела він не втратив і через століття. Суспільно-політичні виступи, звернення до читачів, огляди, рецензії й полемічні тексти, з одного боку, національний гранд-нарратив і численні історичні дослідження, з іншого – все це дає підставу поглянути на публіцистичну діяльність М. Грушевського як на складову цілісного феномену його інтелектуальної творчості.

ПУБЛІКАЦІЇ, ЩО ВІДОБРАЖАЮТЬ ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у фахових виданнях України

1. Панькова С. М. Літні вакації Михайла Грушевського у Криворівні. *Український археографічний щорічник. Нова серія*. Київ, 2007. Вип. 12. С. 826–833.
2. Панькова С. М. Михайло Грушевський та Олександр Левицький у світлі епістолярних та мемуарних джерел. *Український археографічний щорічник. Нова серія*. Київ, 2010. Вип. 15. С. 83–94.
3. Панькова С. М. Листи Володимира Леонтовича до Михайла Грушевського. *Український археографічний щорічник. Нова серія*. Київ, 2012. Вип. 16/17. С. 385–431.
4. Панькова С. М. Творча майстерня вченого: до історії написання 3-го тому «Історії України-Руси» М. Грушевського. *Український історичний журнал*. 2016. Вип. 3. С. 18–46.
5. Панькова С. М. Михайло Грушевський та «Украинский вестник» у світлі листів Олександра Лотоцького (1906 р.). *Архіви України*. 2016. Вип. 5–6. С. 65–90.

Статті в закордонних виданнях

6. Панькова С. М. Михайло Грушевський і народна газета «Село» у світлі епістолярних і мемуарних джерел. *Український історик*. 2004–2005. Ч. 3–4/1. С. 25–47.

7. Панькова С. М. Хто був автором брошури «В обороні правди»? *Український історик*. 2006–2007. Ч. 4/1–2. С. 267–274.

8. Pankova S. M. Volume 3 of the History of Ukraine-Rus' in Mykhailo Hrushevsky's Creative Laboratory / Mykhailo Hrushevsky. *History of Ukraine-Rus'* : vols. 1–10 (in 12 books). Edmonton; Toronto : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2016. Vol. 3 : To the Year 1340. S. XXIII–XLVII.

9. Pankova S. M. Volume 4 of the History of Ukraine-Rus': Between Two «Ukrainian Wings in Mighty National Flight» / Mykhailo Hrushevsky. *History of Ukraine-Rus'* : vols. 1–10 (in 12 books). Edmonton; Toronto, 2017. Vol. 4 : Political Relations in the 14th to 16th Centuries. S. XXI–XLVII.

Статті у збірниках наукових праць і матеріалах конференцій

10. Панькова С. М. Проблеми національної науки та вищої школи в публіцистиці Михайла Грушевського. *Історична та літературна спадщина Михайла Грушевського* : матеріали міжрегіональної науково-практичної конференції. Київ; Львів, Вінниця; Кам'янець-Подільський; Бар, 2005. С. 128–135.

11. Панькова С. М. «Літературно-науковий вістник» – рупор громадсько-політичної праці Михайла Грушевського (1907–1914 рр.). *Київ і кияни* : матеріали щорічної науково-практичної конференції (Музеї історії міста Києва). Київ, 2005. Вип. 4. С. 139–157.

12. Панькова С. М. Публіцистика Михайла Грушевського поміж двох революцій (1907 – березень 1917) / М. С. Грушевський. *Твори* : у 50 т. / редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. Львів, 2005. Т. 3 : Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». С. V–XVI.

13. Панькова С. М. Щоденник Михайла Грушевського 1910–1914 років у купюрах Київського губернського жандармського управління. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, 2006. Т. CCLI : Праці Історично-філософської секції. С. 607–633.

14. Панькова С. М. Із плеяди публіцистичної школи Михайла Грушевського: Іван Джиджора. Журналістський вишкіл в газеті «Рада». *Київ і кияни* : матеріали щорічної науково-практичної конференції (Музей історії Києва). Київ, 2009. Вип. 9. С. 293–301.

15. Панькова С. М. Іван Мазепа та Полтавський міф на початку ХХ століття: протести українців проти святкування 200-ліття Полтавської битви. *Іван Мазепа і мазепинці: Історія та культура України останньої третини XVII – початку XVIII ст.* : наук. зб. Львів, 2011. С. 273–283.

16. Панькова С. М. Академічний Дім у Львові: спільний проект Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка. *Євген Чикаленко – будитель*

української нації (До 150-річчя від дня народження) : збірник наукових праць. Київ, 2014. С. 95–113.

17. Панькова С. М. Психологічний автопортрет Михайла Грушевського у світлі мемуарних та епістолярних джерел. *Записки НТШ*. Львів, 2017. Т. CCLXX : Праці Історично-філософської секції. С. 36–49.

АНОТАЦІЇ

Панькова С. М. Публіцистика Михайла Грушевського як джерело дослідження суспільно-політичної думки в Україні кінця XIX – початку XX ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Київ, 2018.

У дисертації вперше в українській історіографії проаналізовано публіцистику видатного українського історика, громадського й державного діяча М. Грушевського як джерело дослідження суспільно-політичної думки в Україні на зламі XIX–XX ст. Автором вперше акцентовано головну увагу на текстах публіцистичних виступів М. Грушевського, які розглядаються як самодостатнє історіографічне джерело та джерело культурно-інтелектуальної й суспільно-політичної історії України. Інші комплекси – від офіційних до особистих – залучаються для джерелознавчого дослідження публіцистичних праць, взаємодії різнопланових матеріалів, висвітлення широкого поля соціальних, політичних, культурних контекстів. У зв'язку з цим для реалізації мети і завдань дисертації запропоновано комплексний підхід до розкриття інформаційного потенціалу головного джерельного корпусу.

Ключові слова: Михайло Грушевський, публіцистика, український рух, суспільно-політична думка, історіографія, джерелознавчі аспекти, рецепція, полеміка, цензура.

Панькова С. М. Публицистика Михаила Грушевского как источник исследования общественно-политической мысли в Украине в конце XIX – начале XX ст. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.06 – историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины. – Институт украинской археографии и источниковедения им. М. С. Грушевского, Киев, 2018.

В диссертации впервые в украинской историографии представлен анализ публицистики выдающегося украинского историка, общественного и государственного деятеля М. Грушевского как источника исследования общественно-политической мысли в Украине на рубеже XIX–XX ст. Автором впервые акцентировано главное внимание на текстах публицистических выступлений М. Грушевского, рассматривая их как самодостаточный историографический источник, а также источник культурно-интеллектуальной и общественно-политической истории Украины. Другие комплексы – официальные и личные – привлекаются с целью источниковедческих исследований публицистических трудов, взаимосвязи разносторонних материалов, освещения широкого поля социальных, политических, культурных контекстов. В связи с этим для реализации цели и задач диссертации предложен комплексный подход раскрытия информационного потенциала главного корпуса источников.

Ключевые слова: Михаил Грушевский, публицистика, украинское движение, общественно-политическая мысль, историография, источниковедческие аспекты, рецепция, полемика, цензура.

Pankova S. M. Journalistic works of Mykhailo Hrushevsky as a source of research on socio-political thought in Ukraine at the end of the 19th and early 20th centuries. – Manuscript.

The dissertation for PhD degree in History, specialty 07.00.06 – historiography, source study and special historical disciplines. – M. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies, Kyiv, 2018.

In this thesis, for the first time in Ukrainian historiography, the journalism of the prominent Ukrainian historian, public and state figure, Mykhailo Hrushevsky, was analyzed as a source of research on social and political thought in Ukraine at the turn of the nineteenth and twentieth centuries. For the first time, the author focuses on the texts of M. Hrushevsky's journalistic speeches, which are considered as a self-sufficient historiographical source and source of cultural-intellectual, social and political history of Ukraine. Other complexes – from official to personal – are involved in the study of sources of journalistic works, the interaction of diverse materials, the coverage of a broad field of social, political, and cultural contexts.

Regarding the abovementioned, in order to realize the goals and objectives of the thesis, a comprehensive approach to the disclosure of the information potential of the main source complex is proposed. In the historiographic aspect, it is the coverage of the concept and editorial policy

of the main speakers of socio-political thought at that time – «Literary and scientific Herald» and «Selo» – there M. Hrushevsky addressed to readers and published his other public speeches. In this same aspect, the journalistic works of the scientist became important benchmarks in the study of polemical space, which contributed to the modernization of Ukrainians of that time. The implemented approaches allowed for the first time to consider the texts of social and political works of the scientist as a source on which the imperial administration and censorship built up concept of struggle with the Ukrainian movement. In a new way, against the backdrop of M. Hrushevsky's public initiatives, the ideological and thematic evolution of his journalism was uncovered and analyzed.

The role of M. Hrushevsky as the speaker of the Ukrainian idea is clearly seen through a wide range of journalistic writings, to which contemporaries attributed the role of «truly historic documents». The main platform for the dissemination of the main postulates of socio-political thought during the investigated period was based on the initiative of the scientist's «Literary and scientific Herald». Its Ukrainian, communal character was the basis of the concept and editorial policy of the journal. The scientist paid special attention to the illustrated weekly edition «Selo», taking care of the urgency of the national awareness of the multimillion peasantry of Great Ukraine.

The role of the spokesman of the Ukrainian idea is vividly expressed through the reception of the journalistic works of M. Hrushevsky, the research of which takes an important place in the thesis. Polemic attacks of opponents in various environments of Ukrainian intellectuals excited numerous public initiatives of M. Hrushevsky and his public speeches. However, as it was noted by the contemporaries of M. Hrushevsky, the struggle was led on two fronts. That is why we focus on the poorly-studied problem – «totalitarian» / «closed» reception.

Key words: Mykhailo Hrushevsky, journalism, Ukrainian movement, socio-political thought, historiography, source aspects, reception, polemics, censorship.

Підписано до друку 23.11.2018 р. Формат 60х90/16.
Папір офсетний. Гарнітура «Times New Roman».
Вид. арк. 0,9. Зам. 248. Тираж 100. Друк на ризографі.

Редакційно-видавничий відділ Дрогобицького державного
педагогічного університету імені Івана Франка
82100 Дрогобич, вул. І. Франка, 24.